

Joep de Hart*

1. Inleiding

Diagnoses over veranderingen in het waardenpatroon in westerse samenlevingen. Vanaf de overgang naar de jaren tachtig worden in navolging van Inglehart (1977, 1990) internationale verschuivingen vastgesteld in het waardenpatroon, die vooral door de jongere leeftijdscohorten en dan met name de hoger opgeleide segmenten daarvan zouden worden gedragen (vgl. Tippelt 1984; Becker 1987 en 1992; De Graaf en De Graaf 1988; Van Dam 1993). Oude calvinistische of materialistische deugden (zoals vlijt, stiptheid, soberheid, bezit, conformisme, orde, zekerheid) zouden steeds meer het veld ruimen voor waarden die zijn gecentreerd op zelfbepaling en zelfverwerkelijking, onafhankelijkheid, ontplooiing, geluk, kwaliteit van leven, participatie, emancipatie en genot (Yankelovich 1981; Meulemann 1983 en 1987; Van Deth 1984; Klages 1985 en 1988; Herbert 1988).

Schnabel (1983) constateert – in navolging van Simmel – de opkomst van een ‘kwalitatief individualisme’. Simmel achtte daarvoor typerend ‘daß der einzelne Mensch sich von den andern einzelnen unterscheidet, daß sein Sein und sein Tun nach Form oder Inhalt oder beiden nur ihm allein zukomme, und daß dieses Anderssein einen positiven Sinn und Wert für sein Leben besitze’ (Simmel 1908: 541). Zijn visie is hoogst actueel. Vanuit het grote belang dat daaraan door jongeren bleek te worden gehecht, voorspelden Halman en Heunks (1987) een verdere toename van de individualisering van waarden in de komende decennia. Fischer, Fuchs en Zinnecker (1985: 189 e.v.) en Beck (1983, 1986) komen tot vergelijkbare conclusies. Barz (1992) constateert een verval van op plichten gerichte en een opbloeit van utilitaristische en op het eigen geluk gerichte waarden en normen. Wat betreft de toepassing van deze spreekt hij van ‘flexibilisering’, ‘subjectivering’ en ‘contextafhankelijkheid’, welke door hem als aspecten van individualisering worden beschouwd. Waarden en normen zouden steeds minder een geïntegreerd geheel vormen dat in principe op elk lid van de samenleving toepasbaar is en waaraan welopgevoede mensen zich dienen te onderwerpen. Ze zouden steeds meer een collageachtig karakter dragen, ad hoc en al naar gelang de situatie worden geïnterpreteerd, waarbij elk individu zelfstandig dient te beslissen.

Los van inhoudelijke verschuivingen in de waardenpatronen (in de richting van individualisering) worden er dus ook veranderingen waargenomen in de structuur, de onderlinge samenhang en sociale locatie van waarden. Studies als die van Halman (1991) maken duidelijk hoezeer de waardenoriëntaties binnen de huidige, ontzuilende Nederlandse cultuur versplinterd zijn. Traditioneel of modern denkend over huwelijk en seksualiteit, orthodox religieus, kritisch religieus of areligieus, politiek liberaal, conservatief of progressief: voor elke combinatie van deze waardendimensies is slechts een kleine minderheid van de Nederlanders te vinden, variërend van 7 tot 18%. Elders wordt de fragmentarisering van waardenpatronen ook voor andere Europese landen vastgesteld en geconcludeerd 'dat de huidige Westeuropese cultuur inderdaad uit betrekkelijk onverbonden waardedomeinen bestaat, waarbij dan opvalt hoe mensen met tegenstrijdig geachte waardeoriëntaties kunnen leven' (Halman, Heunks, De Moor en Zanders 1987: 268). Omdat volgens hen een der belangrijkste kenmerken van de huidige situatie de individualistische kleuring van waarden is, die op het niveau van de sociale aggregaten tot geringe samenhangen tussen de verschillende waarden leidt, spreken sommige auteurs liever van 'waardenpluralisme', 'waardencollages' en een 'patchwork-identiteit' dan van 'waardenpatroon' (Keupp 1988; Barz 1992; Hazekamp 1992).

Op waardengebied wordt naast een liberalisering en pluriformisering ook een deinstitutionalisering geconstateerd, die zich in de Nederlandse context onder andere via ontzuiling en ontkerkelijking manifesteert. Op basis van cross-culturele vergelijkingen wordt door Halman, Heunks, De Moor en Zanders (1987: 267) gesteld: 'De ontwikkeling van de Westeuropese cultuur is eerst en vooral een ontwikkeling naar vrijheid van het individu tegenover zijn sociale omgeving'. Als grondslag voor maatschappelijk handelen lijken traditionele sociale categorieën als stand of klasse, godsdienstige zuil of kerkgenootschap, buurt of familie steeds minder relevant te worden. Individualisering is dan het pendant van de vervaging van de traditionele socio-culturele kaders. De subjectivering van waarden komt niet alleen uit grootschalige surveys, maar ook uit allerlei kwalitatief onderzoek naar voren (o.a. Brinkgreve en Korzec 1978; Barz 1992).

Dat de verschillen tussen mensen zich steeds meer op culturele en individuele basis formeren heeft ook psychologische consequenties. In de moderne, geïndividualiseerde samenleving lijken veel mensen hun identiteit minder als een voorge-definieerde, afgesloten, stabiele en collectief bewaakte entiteit te beleven, maar veeleer als een dynamisch, reflexief en principieel open proces dat in belangrijke mate door eigen keuzes wordt bepaald. Opvallend is in dit verband de sterk toegenomen populariteit van het begrip 'levensstijl', dat al bij Weber en Simmel is te vinden, en dat verwijst naar een min of meer geïntegreerd geheel van praktijken waarmee individuen hun identiteit en waarden exploreren, construeren en uitdrukken (Lipovetsky 1983; Schimank 1985; Giddens 1991; vgl. Scheys 1991). Vol-

gens sommige auteurs nemen levensstijlen voor moderne mensen de plaats in die in vroeger dagen religie en moraal hadden (b.v. Giddens 1991).

Diagnoses over de waarden van de jeugd. Enquêteonderzoeken leren ons dat de Nederlandse jongvolwassenen momenteel vrijwel niet van de oudere leeftijdscategorieën verschillen in wat zij beschouwen als het belangrijkste in het leven en dat ook de veranderingen die in de afgelopen twee decennia in hun persoonlijke waarden zijn opgetreden in hoge mate overeenkomen met verschuivingen onder de rest van de bevolking (Schreuder 1987; Ter Bogt en Van Praag 1992: 159; Sociaal en Cultureel Planbureau 1985, 1992; Dekker en Ester 1993: 60 e.v.). Zo ging jong en oud aanzienlijk meer belang toekennen aan een goede gezondheid en aan conservatieve opvattingen op economisch terrein, terwijl aan een goed huwelijks- en gezinsleven een steeds lagere prioritering werd gegeven. Kerk, geloof en politieke acties lijken door de huidige jeugd als zaken van ondergeschikt belang te worden beschouwd. Op basis van gegevens die in het kader van een landelijk survey werden verzameld, concludeert Schreuder (1987) dat Nederlandse jongvolwassenen op het gebied van de waardenoriëntaties nauwelijks een aparte positie innemen. Slechts wat betreft de traditioneel burgerlijke afwijzing van hedonisme, ongeremde persoonlijkheidsontplooiing en individuele vrijheid zijn zij geneigd tot een afwijkende keuze: jongvolwassenen zijn naar verhouding nogal sterk geporteerd voor de ideologie van de zelfontplooiing en het nastreven van persoonlijke vrijheden. Al eerder beschreef Van Hessen (1964) in zijn bekende historische studie, een experimenterende en improviserende houding tegenover maatschappelijke waarden en instituties als typerend voor de naoorlogse jeugd.

In tegenstelling tot het door Ter Bogt (1990) en anderen veronderstelde consumentisme, vonden Raaijmakers (1986) en Dekker en Ester (1993) overigens geen aanwijzingen dat de hedendaagse jongvolwassenen in relatief hoge mate zouden worden gekenmerkt door een consumentistisch ethos, een zwakke arbeidsmoraal of een neiging op kosten van de verzorgingsstaat het leven in te richten. Hetzelfde is ook in verschillende buitenlandse onderzoeken geconstateerd (b.v. Bertram 1987). Ook de diagnose dat de huidige jeugd sterk 'burgerlijk' is ingesteld (Sikkesma 1988, 1989) is bekritiseerd. Meeus (1990) heeft daarbij gewezen op de ambigue hantering van het begrip burgerlijkheid in dergelijke conclusies.

Zoals in het voorgaande werd duidelijk gemaakt, nemen vele hedendaagse auteurs, in navolging van klassieke sociologen als Tönnies, Simmel en Durkheim, op een algemeen niveau een trend waar naar individualisering van waarden (Hahn 1982; Beck 1983, 1986; Beck-Gernsheim 1983; Zijderveld 1983; Zeegers 1988; Jansweijer 1988; Knulst 1989; Peters 1993). De jeugd vormt daarop geen uitzondering. Integendeel: dat jongeren na verlaten van het ouderlijk gezin vaker alleen gaan wonen (De Jong Gierveld, Beekink en Liefbroer 1993) en dat er een verlening en toegenomen verscheidenheid is opgetreden in de 'trajecten van jeugd naar

volwassenheid' (Ter Bogt en Van Praag 1992; Fuchs 1983; Zeegers 1991), de popularisering van een 'onderhandelingshuishouding' ten koste van een 'bevelshuishouding' in de opvoedingspraktijk (De Swaan 1989: 81 e.v.; Ten Haaf en Janssens 1991; Sociaal en Cultureel Planbureau 1992: 463-464), de liberalisering van opvattingen omtrent de vormgeving aan partnerrelaties en seksualiteit, vooral onder de jongere leeftijdscategorieën, en veranderde opvattingen over moederschap (Kooy 1976; Weeda 1982; Halman 1991; Knijn en Verheyen 1988), het afgenomen belang van traditionele leefverbanden (klasse, kerkgenootschap, buurt, familie) als verklarende factor voor het handelen van mensen (Beck 1985), de privatisering, subjectivering, fragmentering en pluriformisering van het vermaak, de vrijetijdsbeleving en het mediagebruik (Knulst 1989), maar ook de kritische distantie van jeugdigen ten aanzien van de kerken en het conventionele christendom, gepaard aan wijdverbreide private godsdienstige activiteiten als het gebed (Janssen, De Hart en Den Draak 1990), de grote verscheidenheid in opvattingen over een transcendente macht en de afwezigheid van enig verband met de levensfase van jongeren (Janssen, De Hart en Gerardts 1993; Hutsebaut 1990): al deze (en nog heel wat meer: zie b.v. Heitmeyer en Olk 1990) zijn genoemd als voorbeelden dat de individualisering zich ook in de jongerenwereld manifesteert.

Die individualisering valt te illustreren aan de hand van veranderingen die zijn opgetreden binnen het burgerlijke waardenpatroon. Felling, Peters en Schreuder (1983) onderscheiden twee hoofdcomponenten binnen het burgerlijk waardenpatroon: enerzijds de zogenaamde familiale burgerlijkheid, een vorm van cultureel conservatisme waarbij de waarde van het huwelijk, het eigen gezin en de opvoeding van de kinderen wordt benadrukt, en anderzijds de zogenaamde economische burgerlijkheid, een vorm van economisch conservatisme waarbij men streeft naar financiële zekerheid, materiële welstand en carrière maken. Zoals Meeus (1990) heeft laten zien zijn jong en oud in de afgelopen decennia in economisch opzicht duidelijk conservatiever gaan denken, terwijl daarentegen in cultureel opzicht de steun voor progressieve opvattingen toenam (en de familiale burgerlijkheid afnam). Peters (1993) heeft deze ontwikkelingen beschreven als uitdrukkingwijzen van het proces van individualisering.¹

De burgerlijke mentaliteit kent in de huidige Nederlandse samenleving twee grote tegenvoeters, die op gespannen voet staan met twee andere aspecten van de traditionele burgerlijkheid. In de eerste plaats is er de ideologie van de zelfontplooiing en het daarmee verbonden hedonisme en verlangen van maximale persoonlijke vrijheid, die indruisen tegen de traditioneel burgerlijke beklemtoning van maathouden, discipline en zelfbeheersing. In de tweede plaats is er de kritische houding tegenover de economische, politieke en maatschappelijke status-quo en het streven naar economisch en politiek egalitarisme, die zich keren tegen de burgerlijke neiging de bestaande hiërarchische verhoudingen te consolideren.

Samenvattend: aan de besproken literatuur kan onder andere de suggestie wor-

den ontleend dat de meest populaire waarden onder de huidige Nederlandse jeugd betrekking hebben op individualistische aspecten van het postmaterialistische waardenpatroon, zoals zelfverwerkelijking, persoonlijke groei, zelfontplooiing, zelfwaardering, openheid voor nieuwe ervaringen. Verder: dat socio-structurele kenmerken niet (langer) relevant zijn voor de onderschreven waarden en dat de traditionele categorieën van mannen en vrouwen, stad en platteland, werkenden en studerenden nog maar weinig verklarende kracht hebben – een ontwikkeling die al door Max Weber werd voorspeld (1976: 531 e.v.). Jongeren zouden sterk geconcentreerd zijn op waarden die zijn gericht op de meest directe leefomgeving, zoals geborgenheid, harmonie, bevredigende relaties en intimiteit. Waarden die refereren aan bredere maatschappelijke verbanden (christelijkheid, politieke bewegingen) zijn daarentegen weinig populair. Tevens wordt gesteld dat de hedendaagse jeugd in familiaal opzicht burgerlijk is ingesteld, materialistisch is georiënteerd (Sikkema 1987, 1988; Ter Bogt 1992) en (net als de ouderen overigens) in relatief hoge mate wordt gekenmerkt door in economisch opzicht conservatieve opvattingen (Meeus 1990; Middendorp 1988; Peters 1993). Prestatie, carrière, financiële welstand en hedonisme zouden een prominente plaats innemen binnen de waardenhiërarchie van de hedendaagse jongere. We zullen zien in hoeverre dit alles steekhoudend is waar het gaat om jongvolwassenen die de middelbare school hebben doorlopen.

2. Methode en onderzoekspopulatie

Meetinstrument. De hier te analyseren waarden zijn ontleend aan een vooronderzoek dat rond de jaarwisseling van 1985-86 werd gehouden onder 288 jongeren van 18-19 jaar oud. In de sociale wetenschappen bestaat geen overeenstemming over de definitie van het begrip waarde (b.v. Brandsma 1977). Op de uitgebreide definiëringdiscussie zullen we niet ingaan, maar alleen vermelden dat in het betreffende vooronderzoek, als een onderdeel van twee varianten van de zogenaamde self-anchoring striving scale, zoals ontwikkeld door Headley Cantril (1960, 1965), aan de respondenten de volgende twee open vragen werden voorgelegd.

1. Iedereen wil bepaalde dingen in zijn leven bereiken. Wat is voor jou persoonlijk belangrijk? Wat hoop je te bereiken? Met andere woorden: als je je de toekomst zo positief mogelijk voorstelt, hoe zou je leven er dan uitzien, wat denk je dan te bereiken?
2. We willen nu jouw wensen, verlangens voor de toekomst van de Nederlandse samenleving weten. Dat wil zeggen, als je je de toekomst van de samenleving zo positief mogelijk voorstelt, hoe zou die er dan uitzien? Wat zou dan volgens jou gerealiseerd moeten zijn; waar hoop je op?

Op basis van de antwoorden stelden we een lijst op van 87 waarden die op de twee domeinen van zelf en samenleving door de ondervraagden werden genoemd. Hoe-

wel er qua formulering soms overeenkomsten zijn met andere waardenonderzoeken (b.v. Felling, Peters en Schreuder 1983), werd toch zoveel mogelijk aangeknoopt bij de wijze van verwoording van de deelnemers van het vooronderzoek.

Steekproef. De waarden die uit het kwalitatieve vooronderzoek van 1985/86 naar voren waren gekomen, werden halverwege 1991 aan een landelijke steekproef van 687 Nederlandse jongvolwassenen voorgelegd. De steekproef bestond uit 302 mannen en 385 vrouwen met een gemiddelde leeftijd van 23.9 jaar (standaarddeviatie: 1.2 jaar). Alle respondenten hebben gemeenschappelijk dat zij hoger middelbaar onderwijs (HAVO, atheneum of gymnasium) hebben doorlopen. Van de ondervraagden woonde 15% ten tijde van het onderzoek nog in het ouderlijk huis, 40% woonde op zichzelf en 34% leefde samen met een vaste partner. Bijna 80% van de respondenten volgde op dat moment een full-time-opleiding, van wie 46% universitair en 21% hoger beroepsonderwijs. In een aantal opzichten (o.a. politieke voorkeur, kerkelijkheid, woonsituatie) is gebleken dat de steekproef een landelijk representatief beeld geeft van Nederlandse jongeren van deze leeftijd en met dit opleidingsniveau. De in de inleiding weergegeven beschouwingen over groot-schalige veranderingsprocessen in de waardenoriëntaties van de Nederlanders en de Nederlandse jeugd in het bijzonder, beogen vooral het theoretisch kader te schetsen waarbinnen eventuele constatering, die we in het navolgende zullen doen, vallen te plaatsen. De analyse van waarden die onder de respondenten in omloop zijn, is uitdrukkelijk descriptief van karakter. Omdat onze gegevens immers op één tijdstip zijn verzameld, kan aan de hand van deze geen toetsing worden uitgevoerd van de hierboven gestelde diagnoses omtrent waardenverschuivingen.

3. Onderzoeksuitkomsten

Populariteit van de waarden. Laten we eerst eens kijken welke zaken door de ondervraagden als belangrijk of nastrevenswaardig worden gekarakteriseerd voor hun leven. Om de lijst niet te lang te maken beperken we ons tot de vijftien als meest belangrijk en de vijftien als minst belangrijk beoordeelde waarden.

De top vijftien van meest onderschreven waarden wordt gedomineerd door waarden die op twee gedragsdomeinen zijn gericht: enerzijds de geborgenheid van goede en harmonieuze relaties met persoonlijke bekenden, anderzijds de mogelijkheid tot zelfontwikkeling, zelfontplooiing, zelfwaardering, het opdoen van nieuwe ervaringen – iets wat ook in de arbeidssfeer wordt nagestreefd. Conform de aan het eind van paragraaf 1 geformuleerde verwachtingen, lijkt er dus sprake van een duidelijk privatiserings- en individualisme-ethos, waarin ook een tolerantie voor andere leef- en denkwijzen en bewaring van de eigen vrijheid en onafhankelijkheid past. Daarnaast is er nog een verantwoorde wijze van omgaan met natuur en milieu, waarvan tegen de achtergrond van de voorgaande waarden ver-

Tabel 1: Populariteit van de afzonderlijke waarden (1: vind ik heel onbelangrijk <-> 5: vind ik heel belangrijk; 680 <N<686). De vijftien als meest belangrijk en vijftien als minst belangrijk getypeerde waarden van de in het totaal 87 waarden die aan de respondenten werden voorgelegd.

Rang- orde	Inhoud	\bar{X}	s	% heel bel.
<i>Meest populaire waarden:</i>				
1.	een levenspartner die je goed aanvoelt	4.72	.52	75
2.	jezelf steeds blijven ontwikkelen, steeds meer inzicht verwerven	4.68	.53	71
3.	in harmonie leven met jezelf en je omgeving	4.64	.61	70
4.	altijd mensen hebben met wie je lief en leed samen kunt delen	4.59	.70	69
5.	een baan met veel afwisseling	4.45	.61	54
6.	jezelf kunnen ontplooiën in je werk	4.45	.68	51
7.	jezelf kunnen ontplooiën	4.44	.63	51
8.	zelfvertrouwen bezitten, overtuigd zijn van jezelf	4.44	.62	51
9.	je open stellen voor wat nieuw, onverwacht of onbekend is	4.43	.67	52
10.	innerlijke harmonie, rust en evenwicht	4.40	.74	54
11.	op een verantwoorde wijze omgaan met natuur en milieu	4.37	.73	50
12.	tijd over hebben voor jezelf	4.37	.70	49
13.	tolerantie voor andere leef- en denkwijzen	4.36	.79	52
14.	een goede seksuele relatie hebben met je partner	4.36	.72	47
15.	jezelf steeds beter leren kennen	4.35	.71	48
<i>Minst populaire waarden:</i>				
73.	helpen de verschillen tussen mensen qua inkomen, macht en aanzien kleiner te maken	3.10	1.04	8
74.	trouwen	3.09	1.33	16
75.	op elk moment afstand kunnen doen van elke materiële welstand	3.09	1.04	9
76.	je werk hoge prioriteit geven in je leven	3.06	.96	5
77.	een mooi lichaam hebben	3.06	1.01	4
78.	je kunnen wegcijferen voor je kinderen	3.01	1.13	9
79.	een antwoord krijgen op de vraag naar het doel van je bestaan	3.00	1.23	12
80.	je door je intuïtie laten leiden in plaats van je verstand	3.00	.89	4
81.	veel tijd besteden aan kunst en literatuur	2.97	1.16	9
82.	alleen dingen proberen te doen waar je zelf zin in hebt	2.96	1.09	8
83.	leven van dag tot dag, niet te veel naar de toekomst kijken	2.96	1.09	8
84.	en niet te veel plannen	2.84	1.03	5
85.	een goed christen zijn	2.44	1.42	11
86.	een nauwe relatie met God	2.29	1.38	10

moed mag worden dat ook dit primair geïnterpreteerd wordt in termen van private, individuele praktisering. Een aanwijzing hiervoor biedt ook het feit dat een andere, niet in de tabel opgenomen waarde, namelijk 'je inzetten voor het milieu', duidelijk lager scoort: maar 26% van de ondervraagden typeert deze als heel belangrijk (gemiddelde score: 3.87).

De twee minst populaire waarden hebben betrekking op christelijke godsdienstigheid en kunnen als symptomatisch worden beschouwd voor de seculariseringstendens, temeer daar toch in principe individualistisch te interpreteren strevingen als een nauwe relatie met God of het krijgen van een antwoord op de vraag naar het doel van het bestaan door slechts 10 à 12% van de ondervraagden als echt belangrijk wordt ervaren. Verdere bewijzen voor de overwegend individualistische kleuring van de waarden wordt geleverd door de eveneens zeer geringe bijval voor zaken als trouwen, het zichzelf kunnen wegcijferen voor zijn kinderen, het geven van een hoge prioriteit aan het beroep en het nastreven van de verkleining van inkomens-, machts- en statusverschillen tussen mensen.

Dit individualisme blijkt overigens niet per se te hoeven resulteren in fixatie op het hic et nunc, op materialisme, hedonisme of egoïsme – zoals in ideologische beschouwingen nogal eens wordt verondersteld. Geen van de daaraan refererende waarden komen in de top dertig van waarden voor.² Het blijkt ook als we nog even apart de aspecten van een beroep in ogenschouw nemen waaraan door de ondervraagden het meest wordt gehecht.³ De belangrijkste verlangens, althans van onze groep van hoger opgeleide respondenten(!), met betrekking tot het beroep blijken dan immateriële zaken te betreffen, zoals de mogelijkheid tot zelfontplooiing, afwisseling en een stimulerende en vertrouwde arbeidsomgeving. Carrière, statusaspecten en geldelijke honorering worden daarentegen door slechts kleine minderheden benadrukt.

Grondstructuren: zeven waardenoriëntaties. Tot nu zijn we alleen ingegaan op de afzonderlijke waarden die door de respondenten worden onderschreven. Nu buigen we ons over de vraag in hoeverre deze zijn samen te vatten tot een aantal waardenclusters of waardentypen. Daartoe werden een aantal principale componentenanalyses uitgevoerd op de aan de deelnemers aan het onderzoek voorgelegde waarden, waarbij het aantal te trekken factoren open werd gelaten.⁴ Het blijkt dan dat de waarden zijn te ordenen naar zeven dimensies of thematische domeinen. Per dimensie construeerden we een schaal die meet in welke mate de betreffende waardenoriëntatie door de ondervraagden wordt onderschreven als iets waaraan ze veel belang hechten in hun leven. De waardenschalen en de items waaruit ze zijn opgebouwd zijn de volgende.

Waardenoriëntatie 1: *streven naar een eigen gezin*; items: 'een eigen gezin', 'trouwen' en 'je kunnen wegcijferen voor je kinderen' (Cronbachs alpha = .76).
Waardenoriëntatie 2: *lichamelijke vitaliteit*; items: 'er jeugdige en sportieve uit blij-

ven zien', 'een mooi lichaam hebben', 'een partner hebben die er goed uitziet', 'je lichaam in uitstekende conditie houden' en 'een perfecte gezondheid hebben' (alpha = .77). Waardenoriëntatie 3: *streven naar maatschappelijke hervormingen*; items: 'meehelpen de samenleving te hervormen', 'je inzetten voor de bestrijding van onrecht, armoede en lijden', 'helpen de verschillen tussen mensen qua inkomen, macht en aanzien kleiner te maken' en 'je bewust zijn van maatschappelijke problemen' (alpha = .78). Waardenoriëntatie 4: *beroep als ontwikkelingsmogelijkheid*; items: 'een baan die een uitdaging voor je vormt', 'jezelf kunnen ontplooien in je werk', 'een baan met veel afwisseling' en 'jezelf steeds blijven ontwikkelen, steeds meer inzicht verwerven' (alpha = .74). Waardenoriëntatie 5: *christelijke religiositeit*; items: 'een nauwe relatie met God' en 'een goed christen zijn' (alpha = .90). Waardenoriëntatie 6: *opdoen van esthetische ervaringen*; items: 'schoonheid ervaren' en 'veel tijd besteden aan kunst en literatuur' (alpha = .65). En ten slotte waardenoriëntatie 7: *goede familierelaties*; items: 'goed met je ouders kunnen opschieten' en 'sterke familiebanden' (alpha = .77). Het gaat om aparte, op zichzelf staande dimensies. Alleen tussen de waardenoriëntaties 'eigen gezin' (1) en enerzijds 'christelijke religiositeit' (5), anderzijds 'goede familierelaties' (7) bestaan substantiële verbanden: respectievelijk ($r_{1.5} = .33$ en $r_{1.7} = .39$). Alle overige intercorrelaties liggen beneden $r = .25$, waarvan de helft onder $r = .10$.

Wanneer wordt gecorrigeerd voor de uiteenlopende range van de schalen blijkt de waardenoriëntatie 'beroep als ontwikkelingsmogelijkheid' duidelijk het meest te worden onderschreven. Op de tweede plaats komen goede familierelaties' als waardenoriëntatie – de tijd van het generatieconflict (zo die al ooit heeft bestaan, zie b.v. Dekker en Ester 1993: 57-70) lijkt dus achter ons te liggen. Op enige afstand volgen respectievelijk 'lichamelijke vitaliteit', 'streven naar maatschappelijke hervorming', 'streven naar een eigen gezin' en 'opdoen van esthetische ervaringen', die elkaar qua populariteit weinig ontlopen. Nog een flink stuk minder bijval krijgt de waardenoriëntatie 'christelijke religiositeit', waarvan de gemiddelde score als enige onder het theoretische schaal midden ligt.

De onderscheiden zeven waardenoriëntaties komen globaal overeen met die welke door Van der Linden en Dijkman in 1988 werden aangetroffen bij een landelijk representatieve steekproef van jongeren van 12 tot 21 jaar, afkomstig van alle onderwijstypen (Van der Linden en Dijkman 1989: 438 e.v.; Van der Linden 1990: 145; Van der Linden 1991: 154 e.v.). Ook zij stelden vast dat de mogelijkheid zich zelf te ontplooien het meest populaire waardengebied onder hun respondenten vormde en dat maatschappelijk protest en christelijk geloof relatief laag gewaardeerd werden (vgl.: Fischer, Fuchs en Zinnecker 1985: 155 e.v. en 189 e.v.). De populariteitsvolgorde weerspiegelt waarschijnlijk mede de prioritering in ontwikkelingsstaken waarvoor onze respondenten zich in hun huidige levensfase gesteld zien (vgl. Buchmann 1983; Van der Linden 1990: 155-156; De Hart 1992a). Verder komen uit de factoranalyses de hoofdelementen terug van wat in de inleiding

werd aangeduid als familiale burgerlijkheid. De zogenaamde economische burgerlijkheid blijkt echter onder onze respondenten geen duidelijk afzonderlijke en coherente waardenoriëntatie te vormen. Dit laatste komt overeen met de bevindingen van een Utrechts onderzoeksteam dat in 1985 een survey uitvoerde onder 750 jongeren met uiteenlopende opleidingsniveaus (zie Meeus 1986).

Verschillen tussen subgroepen binnen de populatie: de impact van socio-structurele, politieke en levensbeschouwelijke kenmerken op de waardenoriëntaties. Een andere vraag is wat de sociale locatie van de onderscheiden waardenpatronen is. Vallen er socio-structurele en socio-culturele milieus vast te stellen die een typische ontvankelijkheid voor bepaalde waardenoriëntaties ten toon spreiden? Anders geformuleerd: in hoeverre zijn de waardenpreferenties van de respondenten gekleurd door ervaringen die met hun sociale positie samenhangen? Uit ander onderzoek (b.v. Felling, Peters en Schreuder 1983: 137 e.v.; Heunks 1979; Halman, Heunks, De Moor en Zanders 1987) komt naar voren dat verschillen in waardenoriëntaties samenhangen met zaken als de leeftijd, het opleidingsniveau, beroepsstatus, voorkeur voor een politieke partij en kerkelijkheid. Als we de invloed van een van deze kenmerken op de onderschrijving van waardenoriëntaties willen nagaan, is het zaak de invloed van de overige kenmerken te neutraliseren. Daartoe zijn met behulp van variantieanalyses (ANOVA/MCA) per sociaal kenmerk de gemiddelde scores van uiteenlopende categorieën ondervraagd op de waardenschalen met elkaar vergeleken, onder constanthouding van het effect van de overige kenmerken. De indeling geschiedde naar achtereenvolgens de urbanisatiegraad van de omgeving waar men het grootste deel van zijn leven heeft gewoond, de huidige woonsituatie, sekse, opleidingssituatie, voorkeur voor een politieke partij en drie levensbeschouwelijke kenmerken. Deze zijn respectievelijk het lidmaatschap van een kerkgenootschap⁵, de opvattingen die men huldigt omtrent het bestaan van een hogere macht of God en de mate waarin men geloof hecht aan ideeën uit het alternatieve levensbeschouwelijke milieu van wat wel als 'New Age' wordt aangeduid (zoals reïncarnatie, astrologische principes, parapsychologie, holistische filosofieën en antroposofische opvattingen; zie De Hart 1993a).

Ter toelichting bij onderstaande en de daarop volgende tabel zij vermeld dat daarin de invloed van het behoren tot een bepaalde subgroep (bij voorbeeld buitenkerkelijken) op de variatie in de gemiddelde score op de waardenschalen (bij voorbeeld de schaal 'eigen gezin') is weergegeven. Boven in de tabel vindt men het gemiddelde op de waardenschalen voor de hele steekproef (in dit geval 9.94). Onder het kopje 'D' staat de afwijking van het subgroepgemiddelde van dit steekproefgemiddelde (voor buitenkerkelijke respondenten: -0.78). 'Beta' is de partiële regressiecoëfficiënt. Deze geeft de sterkte van het effect van het behoren tot een subgroep op de onderschrijving van een waardenoriëntatie, onder uitschakeling van het effect van de overige subgroepen (in ons voorbeeld: $.33$). De gekwadra-

Tabel 2: De directe effecten (Beta) van acht geanalyseerde kenmerken op de 4 waarden-oriëntaties. Uitkomsten van multiple classificatie analyses met de acht kenmerken als voorspellers

Waardenoriëntatie	Eigen gezin		Lichamelijke vitaliteit		Maatschappij-Ontwikkeling hervorming in beroep				
	N	D	Beta	D	Beta	D	Beta	D	Beta
Gemiddelde	9.94		17.36		13.75			17.83	
	N totaal								
<i>Urbanisatiegraad</i>									
platteland	231	.18		.22		.10			-.09
steden	224	-.19		-.22		-.11			.09
			.04		.06		.05		.04
<i>Woonsituatie</i>									
bij ouders thuis	76	.73		.37		-.59			-.28
op zichzelf	379	-.15		-.07		.12			.06
			.04		.03		.06		.05
<i>Sekse</i>									
mannen	211	.10		.23		-.03			.18
vrouwen	244	-.09		-.20		.02			-.16
			.01		.06		.03		.09
<i>Opleidingssituatie</i>									
niet studierend	165	.24		-.0.5		-.33			-.32
studerend	290	-.14		.03		.19			.18
			.01		.00		.09		.10
<i>Partijvoorkeur</i>									
kl.links/soc.dem.	176	-.13		-.45		.63			-.01
christel.p./VVD	279	.08		.29		-.40			.01
			.12		.10		.19		.02
<i>Kerklidmaatschap</i>									
buitenkerkelijk	280	-.78		.01		-.08			.13
kerkleden	175	1.25		-.02		.13			-.20
			.33		.01		.02		.02
<i>Transcendentiegeloof</i>									
niet gelovig of twijfelt	219	-.55		-.05		-.28			-.16
gelooft in hogere macht of God	236	-.51		-.04		.26			-.15
			.03		.01		.08		.06
<i>Geloof in New Age onderwerpen</i>									
<dan gemiddeld	250	.48		-.14		-.42			-.07
≥dan gemiddeld	205	-.59		.17		.51			.08
			.16		.05		.15		.04
R ²	.156		.022		.081			.034	

teerde multiple regressiecoëfficiënt R^2 drukt uit hoeveel variatie in de waardentypen op het gezamenlijke conto van de onafhankelijke variabelen (socio-structurele, politieke en levensbeschouwelijke kenmerken) kan worden geschreven (bij de waardenoriëntatie 'eigen gezin' is dit 15.6%).

Eigen gezin als waardenoriëntatie. De drie belangrijke variabelen zijn het lidmaatschap van een kerk of godsdienstige groepering, het geloof in New Age-thema's en de voorkeur voor een politieke partij. Daarvan is het kerkelijk lidmaatschap veruit de belangrijkste: het verklaart meer dan tweemaal zoveel variantie in de waardenoriëntatie dan de twee andere genoemde variabelen. Door kerkleden wordt het perspectief van een eigen gezin veel sterker dan door buitenkerkelijken gewaardeerd. Respondenten die relatief sterk zijn geïnvolveerd in het ideeëngoed van de levensbeschouwelijke paracultuur zijn daarentegen juist weinig geneigd de gezinswaarden te onderschrijven.

Maatschappijhervorming als waardenoriëntatie. De sterkste voorspellers zijn hier de politieke partijvoorkeur en de betrokkenheid bij New Age-thema's. Een voorkeur voor linkse partijen en geloof in New Age-thema's werken beide in de richting van een maatschappijkritische instelling.

Waardenoriëntaties 'lichamelijke vitaliteit' en 'ontwikkeling in beroep'. Wat deze beide waardencomplexen betreft doen de geanalyseerde kenmerken niet zoveel ter zake. Respondenten met een voorkeur voor een linkse partij vinden lichamelijke vitaliteit relatief onbelangrijk, ondervraagden die momenteel geen opleiding volgen zijn verhoudingsgewijs weinig gericht op de persoonlijke ontplooiingsmogelijkheden van de arbeid.

Christelijke religiositeit als waarde. Zoals te verwachten viel zijn het lidmaatschap van een kerkgenootschap of godsdienstige groepering en het geloof in een transcendente macht of God zeer sterke voorspellers voor de mate waarin 'een goed christen zijn' en een 'nauwe relatie met God' als persoonlijke doelstellingen worden onderschreven. Daarbij vergeleken, is de invloed van de overige variabelen op zichzelf bekeken gering.

Het opdoen van esthetische ervaringen als waarde. Hoofdvoorspeller is opnieuw het kerklidmaatschap: kerkleden hechten in veel mindere mate aan esthetische ervaringen. Dat geldt ook voor jongeren die niet zelfstandig wonen of geen studie volgen. In tegenstelling tot dezen zijn respondenten die zich goed kunnen vinden in het gedachtegoed van New Age vergelijkenderwijs zeer gespitst op esthetische ervaringen.

Waardenoriëntatie 'goede familierelaties'. Hiervoor blijken de onderzochte variabelen op zichzelf zonder veel betekenis. De sterkste verschillen vinden we nog tussen mannen en vrouwen: vrouwen zijn meer gehecht aan goede relaties met hun ouders en sterke familiebanden dan mannen. Dit komt overeen met wat in andere

Table 3: De directe effecten (Beta) van acht geanalyseerde kenmerken op de 3 waarden-oriëntaties. Uitkomsten van multiple classificatie analyses met de acht kenmerken als voor- spellers

Waardenoriëntatie		Christelijke religiositeit		Esthetische ervaringen		Goede familierelaties	
Gemiddelde		4.60		6.61		8.10	
	N	D	Beta	D	Beta	D	Beta
	totaal						
<i>Urbanisatiegraad</i>							
platteland	231	.06		-.01		.06	
steden	224	-.07		.01		-.06	
			.00		.02		.03
<i>Woonsituatie</i>							
bij ouders thuis	76	.63		-.93		-.02	
op zichzelf	379	-.13		-.19		.00	
			.02		.16		.01
<i>Sekse</i>							
mannen	211	-.01		-.09		-.23	
vrouwen	244	.01		.08		.20	
			.02		.01		.13
<i>Opleidingssituatie</i>							
niet studerend	165	.39		-.43		.18	
studerend	290	-.22		.25		-.10	
			.03		.11		.06
<i>Partijvoorkeur</i>							
kl.links of soc. dem.	176	-.76		.02		-.03	
christel. p. of VVD	279	.48		-.01		.02	
			.09		.07		.05
<i>Kerklidmaatschap</i>							
buitenkerkelijk	280	-1.45		.36		-.14	
kerkleden	175	2.32		-.57		.22	
			.51		.21		.08
<i>Transcendentiegeloof</i>							
niet gelovig of twijfelt	219	-1.62		.17		-.16	
gelooft in hogere macht of God	236	1.50		-.15		.15	
			.34		.02		.05
<i>Geloof in New Age onderwerpen</i>							
<dan gemiddeld	250	.13		-.38		.01	
≥dan gemiddeld	205	-.16		.46		-.01	
			.04		.18		.02
R^2		.585		.145		.039	

onderzoeken is geconstateerd aangaande sekseverschillen in de omgangsvormen binnen familie en gezin (b.v. Van der Linden en Dijkman 1989; De Hart 1992b).

4. Conclusies

De meest populaire waarden onder de hoger opgeleide jeugd hebben vooral betrekking op enerzijds zelfontplooiing en openheid voor nieuwe ontwikkelingen, anderzijds bevredigende en harmonieuze relaties met persoonlijke bekenden. Weinig populair zijn daarentegen waarden die verwijzen naar christelijke religiositeit. Bij de ondervraagde jongvolwassenen vallen zeven meer algemene waarde-oriëntaties te onderscheiden die refereren naar uiteenlopende aspecten van hun leefwereld. Deze zijn: lichamelijke vitaliteit en attractiviteit, het vinden van een levenspartner en de stichting van een eigen gezin, goede relaties met de ouders en andere familieleden, de mogelijkheid zichzelf te ontplooien in een uitdagend en afwisselend beroep, esthetische ervaringen, christelijke religiositeit, maatschappelijke betrokkenheid en kritiek op maatschappelijke mistoestanden.

Vervolgens is het effect van een aantal socio-structurele, politieke en levensbeschouwelijke kenmerken nagegaan op verschillen in de onderschrijving van de waardenoriëntaties. Daaruit komt naar voren dat (onder hoog opgeleide jongvolwassenen) levensbeschouwelijke kenmerken een belangrijke rol spelen bij de affiniteit met een aantal waardenoriëntaties. Zo oefent het kerkelijk lidmaatschap een overheersende invloed uit op het belang dat aan het stichten van een eigen gezin, het opdoen van esthetische ervaringen en christelijke gelovigheid wordt gehecht. Wat de onderschrijving van een christelijke levenswandel als waarde betreft blijkt het kerklidmaatschap overigens meer gewicht in de schaal te werpen dan het geloof in God of een hogere macht.

De invloed van achtergrondkenmerken, zoals de urbanisatiegraad van de woonplaats, woonsituatie, sekse en opleidingssituatie, op de waardenoriëntaties blijkt over de hele linie tamelijk gering te zijn. Onlangs constateerden we hetzelfde wat betreft de waarden die worden gehuldigd met betrekking tot natuur en milieu (De Hart 1993b). Bedacht moet worden dat er een tamelijk homogene categorie jongeren is onderzocht, te weten jongvolwassenen met een relatief hoog opleidingsniveau. In binnen- en buitenlands onderzoek dat is gebaseerd op meer gedifferentieerde steekproeven komt men echter tot dezelfde conclusie (o.a. Felling, Peters en Schreuder 1983; Sociaal en Cultureel Planbureau 1978: 188 e.v. en 1986: 339 e.v.; Fischer en Zinnecker 1992: 35 e.v.; Nelissen en Scheepers 1992). Alom wordt geconstateerd dat de waarden die mensen, en dan met name de hoger opgeleide jongere leeftijdscategorieën, in moderne samenlevingen onderschrijven steeds meer los zijn geraakt van traditionele sociale kaders, waaronder de kerken (b.v. Giddens 1991; Beck 1986; Maffesoli 1990).

Tegen die achtergrond is het – zelfs wanneer in aanmerking wordt genomen dat

onze steekproef van hoog opgeleide jongvolwassenen relatief homogeen is op een aantal kenmerken – opmerkelijk dat onder onze respondenten kerkelijkheid zo'n belangrijke voorspellende variabele vormt. Het is heel goed mogelijk (en daar zijn volop aanwijzingen voor) dat de kerkelijke achtergrond nog maar weinig consequenties heeft voor het concrete alledaagse gedrag van de individuen. Op het gebied van de waardenoriëntaties die worden onderschreven is dit echter wel het geval. Ook onder relatief jonge en hoog opgeleide Nederlanders, die toch doorgaans beschouwd worden als een voorhoede in het individualiserings- en seculariseringsproces, vormt de kerkelijkheid nog steeds een culturele factor van betekenis (vgl. o.a. Felling, Peters en Schreuder 1986 en Halman, Heunks, De Moor en Zanders 1987: 163).

Naast het lidmaatschap van een kerkgenootschap of godsdienstige groepering is met betrekking tot de waardenoriëntaties eigen gezin en esthetische ervaringen de geïnvolveerdheid in New Age-gedachtengoed een belangrijke voorspellende variabele. Ook wanneer het effect van de politieke voorkeur wordt uitgeschakeld, blijkt de mate waarin geloof wordt gehecht aan New Age-ideeën tevens van invloed op de mate waarin men het van belang acht naar maatschappelijke hervormingen te streven. Het lijkt er dus op dat de onderschrijving van New Age-ideeën op meerdere punten gerelateerd is aan wat in navolging van Inglehart (1977 en 1990) wordt aangeduid als postmaterialistische waardennoties. Het feit dat onder de New Age-aanhangers een relatief sterke betrokkenheid bij maatschappelijke mistoestanden en maatschappijkritiek kan worden waargenomen, relateert veel gehoorde verwijten van 'narcisme', 'egoïsme' en 'elitarisme'. Niet alleen de door onder anderen Matza (1961) beschreven subculturele jeugdtraditie van bohemiëns of hippies, maar ook die van de door dezelfde auteur daartegen afgezette politiek radicalen of activisten, wordt blijkbaar binnen het New Age-milieu voortgezet.

In verschillende opzichten wordt een individualiseringstendens op het gebied van de waarden geconstateerd, die alle door Luckmann reeds in de jaren zestig werden beschreven onder de aanduiding 'invisible religion' (Luckmann 1967). Hoewel de hier gepresenteerde gegevens niet longitudinaal zijn en dus geen uitsluitel geven over ontwikkelingen die er in de waardenpatronen zijn opgetreden, lijkt de situatie overeen te komen met de door Luckmann gegeven karakterisering. De meest populaire waarden hebben betrekking op enerzijds privatisering, geborgenheid, harmonie, bevredigende relaties en intimiteit; anderzijds zelfverwerkelijking, persoonlijke groei, zelfontplooiing, zelfwaardering en openheid voor nieuwe ervaringen. Zaken die verwijzen naar bredere maatschappelijke verbanden (christelijkheid, politieke bewegingen) ontbreken in de top tien van waarden.

In zoverre er waardensystemen vallen te identificeren, lijkt niet zozeer een vervanging van 'oude' (burgerlijke) waarden door 'nieuwe' (postburgerlijke) waarden te zijn opgetreden als wel het naast elkaar bestaan van beide. Bij onze respondenten stellen we bij voorbeeld vast dat naast de meest populaire waardenoriënta-

tie van zelfontplooiing in de arbeidssfeer, ook waarden die zijn gericht op het bewaken van goede familierelaties hoog scoren, dat van een afwijzing van de stichting van een eigen gezin als persoonlijk streven weinig valt te merken en dat er een hoge waardering bestaat voor de zogenaamde familiale burgerlijkheid (Felling, Peters en Schreuder 1983; vgl. Halman, Heunks, De Moor en Zanders 1987: 163-164). Eerder dan dat de oude collectieve moraal opgevolgd zou zijn door een nieuwe collectieve moraal, wordt de huidige situatie waarschijnlijk vooral gekenmerkt door een segmentering van waarden, dat wil zeggen het naast elkaar bestaan van onderling nauwelijks gecorreleerde waardensystemen.

Noten

* Het onderzoek waarover hier wordt gerapporteerd, werd gesteund door de Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

1. Volgens Peters is er bij de toename in het economisch conservatisme sprake van wat een historisch periode-effect wordt genoemd: zij trad bij alle generaties en opleidingscategorieën in gelijke mate op. De afname in cultureel conservatisme valt terug te voeren op generatie-effecten, dat wil zeggen: deze kwam tot stand doordat de jongere generaties, ongeacht hun opleidingsniveau, in hun geheel progressiever dachten en bleven denken dan de oudere. Meeus (1992, 1993) ziet beide verschuivingen als pendant van de modernisering van de jeugdfase (vgl. Fuchs 1983).

2. De volgende waarden kunnen als indicatief voor respectievelijk een materialistische en een hedonistische oriëntatie worden beschouwd. Tussen haakjes staat het percentage dat de betreffende waarde als heel belangrijk voor zichzelf kenschetst en de gemiddelde score erop (1: heel onbelangrijk <->5: heel belangrijk). Materialisme: een mooi eigen huis bezitten (10%; 3.18), een goed betaalde baan hebben (13%; 3.48). Hedonisme: zorgen dat je kunt terugkijken op een leven dat je met volle teugen hebt genoten (46%; 4.19), lekker uitgaan op zijn tijd (30%; 3.92), je over kunnen geven aan het moment (26%; 3.85), een leven hebben met veel afwisseling, nieuwe ontwikkelingen en avontuur (23%), franje aan je leven kunnen geven (22%; 3.85), over veel vrije tijd kunnen beschikken (14%; 3.55), alleen dingen proberen te doen waar je zelf zin in hebt (8%; 2.96), leven van dag tot dag, niet te veel naar de toekomst kijken en niet te veel plannen (5%; 2.84).

3. De ondervraagden konden kiezen uit twaalf waarden met betrekking tot een beroep en werkring. We geven ze in rangorde van populariteit. Tussen haakjes staat het percentage dat de betreffende waarde als belangrijk voor zichzelf kenschetst en de gemiddelde score erop (1: heel onbelangrijk <->5: heel belangrijk). 1- Jezelf kunnen ontplooiën in je werk (70%; 4.45), 2- een baan met afwisseling (54%; 4.45), 3- een baan die een uitdaging voor je vormt (39%; 4.19), 4- je echt thuisvoelen temidden van je collega's (31%; 4.10), 5- een redelijk inkomen, zonder streven naar veel geld (32%; 4.07), 6- je vak zo volledig leren beheersen (30%; 4.04), 7- via goede prestaties verder komen in je beroep (24%; 3.92), 8- zoveel mogelijk je eigen baas zijn in je werk (26%; 3.91), 9- een goed betaalde baan (13%; 3.48), 10- werk hebben waarin je iets kunt doen voor mensen die een probleem hebben (19%; 3.47), 11- een functie hebben waarin je leiding geeft aan anderen (11%; 3.29), 12- je werk hoge prioriteit geven in je leven (5%; 3.06).

4. Als criteria voor de uiteindelijke selectie van een waarde-item gold dat het een correlatie (of lading) van minimaal .40 met een der factoren diende te hebben en tegelijkertijd op geen

der andere factoren een lading van .25 of hoger, dat de communaliteit (ofwel het percentage variantie in het item dat door de gezamenlijke factoren wordt verklaard) minimaal .20 moest bedragen en dat de betrouwbaarheid (Cronbachs alpha) voor de betreffende dimensie minstens .60 was. De oorspronkelijke range van 1 <->5 van de items werd gehandhaafd.

5. De scores op de zeven waardenschalen zijn ook per kerkrichting berekend. Slechts wat betreft 'christelijke religiositeit' vallen dan voor katholieken, Nederlands hervormden en gereformeerden significante verschillen te constateren (met $p < .001$), waarbij de gereformeerden het meeste en de katholieken het minste belang hechten aan deze waardenoriëntatie. Met betrekking tot de overige waardencomplexen komt onze conclusie overeen met die van Felling, Peters en Schreuder (1983: 147), namelijk dat de confessie van ondergeschikte betekenis is.

Geraadpleegde literatuur

- Barz, H. (1992), *Religion ohne Institution? Jugend und Religion 1*. Opladen.
- Barz, H. (1992), *Postmoderne Religion. Die junge Generation in den alten Bundesländern. Jugend und Religion 2*. Opladen.
- Beck, U. (1983), Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer soziale Formationen und Identitäten. *Soziale Welt, Sonderheft 2*, 35-74.
- Beck, U. (1986), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main.
- Beck-Gernsheim, E. (1983), Vom 'Dasein für andere' zum Anspruch auf ein Stück 'eigenes Leben'. Individualisierungsprozesse im weiblichen Lebenszusammenhang. *Soziale Welt 34*, 307-340.
- Becker, H.A. (1987), Generaties en sociale dynamiek. In: W.E.A. van Beek, J. Branckaerts, C.J.M. Corver en L. Laeyendecker (red.), *Sociologisch en antropologisch jaarboek 1987* (112-129). Deventer.
- Becker, H.A. (1992), *Generaties en hun kansen*. Amsterdam.
- Bertram, H. (1987), *Jugend heute. Die Einstellungen der Jugend zu Familie, Beruf und Gesellschaft*. München.
- Bogt, T. ter (1990), *Andere wereld. Jongeren en vrije tijd*. Culemborg.
- Brandsma, P. (1977), *Het waardenpatroon van de Nederlandse bevolking. Een verkenning naar de plaats van de categorie 'waarde' in de sociologische theorie en het veldonderzoek*. Groningen.
- Brinkgreve, C., en M. Korzec (1978), *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Utrecht/Antwerpen.
- Buchemann, M. (1983), Biographischer Verlauf, subjektive Interpretation und Handlungsorientierungen Jugendlicher. *Schweizerische Zeitschrift für Soziologie 9* (1), 111-126.
- Cantril, H. (1960), *Self-anchoring scaling*. Washington.
- Cantril, H. (1965), *The pattern of human concerns*. New Brunswick.
- Dam, B. van (1993), *Een generatie met verschillende gezichten. Culturele diversiteit onder de jonge volwassenen van de jaren tachtig*. Nijmegen.
- Dekker, P., en P. Ester (1993), *Social and political attitudes in Dutch society. Theoretical perspectives and survey evidence*. Rijswijk.
- Deth, J. van (1984), *Politieke waarden*. Amsterdam.
- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder (1983), *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland. Een nationaal onderzoek naar waardenoriëntaties op de drempel van de jaren tachtig*. Deventer.

- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder (1986), *Geloven en leven. Een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*. Zeist.
- Fischer, A., W. Fuchs en J. Zinnecker (1985), *Jugendliche und Erwachsene '85. Generationen im Vergleich*. Band 1. Opladen.
- Fischer, A., en J. Zinnecker (1992), *Jugend '92. Lebenslagen, Orientierungen und Entwicklungsperspektiven im vereinigten Deutschland*. Band 2. Opladen.
- Fuchs, W. (1983), Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie. *Soziale Welt* 34 (2), 341-371.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge.
- Graaf, N.D. de, en P.M. de Graaf (1988), De samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waardenpatronen. *Sociologische Gids* 35 (6), 397-417.
- Hahn, A. (1982), Zur Soziologie der Beichte und anderer Formen institutionalisierter Bekenntnisse: Selbstthematization und Zivilisationsprozess. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 34 (3), 407-443.
- Halman, L. (1991), *Waarden in de westerse wereld. Een internationale exploratie van de waarden in de westerse wereld*. Tilburg.
- Halman, L., en F. Heunks (1987), Structuur en toekomst van de waarden in Europa. In: Halman, Heunks, De Moor en Zanders, *Traditie, secularisatie en individualisering* (255-266).
- Halman, L., F. Heunks, R. de Moor en H. Zanders (1987), *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Tilburg.
- Hart, J. de (1992a), Jongeren, hun levensplanning en de relevantie van sekseverschillen. *Sociologische Gids* 39 (4), 219-237.
- Hart, J. de (1992b), Jongenswereld – meisjeswereld? Jongeren over de relatie met hun ouders en leeftijdgenoten. *Comenius* 48 (4), 430-449.
- Hart, J. de (1993a), Jongeren en New Age. Recente cijfers betreffende de betrokkenheid van jongvolwassenen bij alternatieve levensbeschouwelijke stromingen. *Sociale Wetenschappen* 36 (1), 1-23.
- Hart, J. de (1993b), Jongeren over natuur en milieu. Een onderzoek bij een landelijke steekproef van Nederlandse jongvolwassenen. *Sociale Wetenschappen* 36 (3) 25-51.
- Hazekamp, J.L. (1992), De patchwork-identiteit van jongeren. Jeugdonderzoek in een glamour-maatschappij. *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 46 (7), 24-29.
- Herbert, W. (1988), Wertwandel in den 80er Jahren. Entwicklung eines neuen Wertmusters? In: H.-O. Luthe en H. Meulemann (red.), *Wertwandel – Faktum oder Fiktion?* (140-160). Frankfurt am Main.
- Hessen, J. van (1964), *Samen jong zijn. Een jeugdsociologische verkenning in gesprek met vorigen*. Assen.
- Heunks, F.J. (1979), *Nederlanders en hun samenleving. Een onderzoek naar sociale en politieke opvattingen en participatie*. Amsterdam.
- Hutsebaut, D. (1990), Onderzoek naar de godsvoorstelling tussen twaalf en achttien jaar in de periode 1970-1990. In: J. Bulckens en H. Lombaerts (red.), *Jeugd tussen religieuze aanspreekbaarheid en levensbeschouwelijke onverschilligheid* (51-64). Leuven/Amersfoort.
- Inglehart, R. (1977), *The silent revolution. Changing values and political styles among the Western publics*. New Jersey.
- Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, New Jersey.
- Janssen, J., J. de Hart en C. den Draak (1990), Praying as an individualized ritual. In: H.-G.

- Heimbrock en H.B. Boudewijnse (red.), *Current studies on rituals. Perspectives for the psychology of religion* (71-85). Amsterdam/Atlanta.
- Jansen, J., J. de Hart en M. Gerardts (1993), Images of God in adolescence. *The International Journal for the Psychology of Religion* 3 (3) (in druk).
- Jansweijer, R. (1988), Individualisering en solidariteit; een poging tot begripsverheldering. *Filosofie en Praktijk* 9 (1), 23-36.
- Keupp, H. (1988), Auf dem Weg zur Patchwork-Identität? *Verhaltenstherapie und Psychologische Praxis* 4, 425-438.
- Klages, H. (1985), *Wertorientierungen im Wandel*. Frankfurt am Main.
- Klages, H. (1988), *Wertedynamik. Über die Wandelbarkeit des Selbstverständlichen*. Zürich.
- Knult, W. (1989), *Van vaudeville tot video. Een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig*. Rijswijk.
- Kooy, G. (1976), Jongeren en seksualiteit. Sociologische analyse van een revolutionaire evolutie. Deventer.
- Linden, F.J. van der, en T.A. Dijkman (1989), *Jong zijn en volwassen worden in Nederland*. Nijmegen.
- Linden, F.J. van der (1990), *Groot worden in een klein land. Feiten en cijfers uit het onderzoek naar de leefwereld van jongeren tussen 12 en 21 jaar*. Nijmegen.
- Linden, F.J. van der (1991), *Adolescent lifeworld. Theoretical and empirical orientations in socialization processes of Dutch youth*. Amsterdam/Lisse.
- Lipovetsky, G. (1983), *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Parijs.
- Luckmann, T. (1967), *The invisible religion*. New York.
- Maffesoli, M. (1990), *Aux creux des apparences. Pour une éthique de l'esthétique*. Parijs.
- Matza, D. (1961), Subteranean traditions of youth. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 338, 102-118.
- Meeus, W. (1986), De twee gezichten van het jeugdig conservatisme. In: M.A.J.M. Matthijssen, W. Meeus en F. van Wel (red.), *Beelden van jeugd. Leefwereld, beleid, onderzoek*. Groningen.
- Meeus, W. (1990), Over jeugd, burgerlijkheid en conservatisme. Kanttekeningen bij Jeugd '87 en '89. *Comenius* 40 (4), 518-527.
- Meeus, W. (1992), *Kiezen, legitimeren en adolescentie identiteit*. Groningen.
- Meeus, W. (1993), Jeugd en jeugdonderzoek in Nederland. *Jeugd en Samenleving* 23 (6/7), 330-341.
- Meulemann, H. (1983), Value change in West Germany 1950-1980. Integrating the empirical evidence. *Social Science Information* 22, 777-800.
- Meulemann, H. (1987), Religiöse und politische Werte im Alter- und Bildungsgruppen. *Politische Vierteljahresschrift* 28, 220-241.
- Middendorp, C.P. (1988), Rechtser, maar minder traditioneel. *Intermediair* 24 (25), 43-49.
- Middendorp, C.P. (1991), *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht.
- Nelissen, N., en P. Scheepers (1992), Ecological consciousness and behaviour examined. An empirical study in the Netherlands. *Sociale Wetenschappen* 35 (4), 64-80.
- Peters, J. (1993), *Individualisering en secularisering in Nederland in de jaren tachtig. Sociologie als contemporaine geschiedsbeschrijving*. Nijmegen.
- Raaijmakers, Q. (1986), Arbeidsethos bij schoolverlaters. In: M.A.J.M. Matthijssen, W. Meeus en F. van Wel (red.), *Beelden van jeugd. Leefwereld, beleid, onderzoek*. Groningen.
- Scheys, M. (1991), *Ongelijkheid, een kwestie van levensstijl? Een classificatie van de literatuur over levensstijlen*. Brussel.

- Schimank, U. (1985), Funktionale Differenzierung und reflexiever Subjektivismus. Zum Entsprechungsverhältnis von Gesellschafts- und Identitätsform. *Soziale Welt* 36 (4), 447-465.
- Schnabel, P. (1983), Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat. In: P.A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen* (25-67). Amsterdam.
- Schreuder, O. (1987), Religiosität und Wertorientierungen der niederländischen Jugend. In: U. Nembach (red.), *Jugend und Religion in Europa* (271-295). Frankfurt am Main.
- Sikkema, P. (1987), *Jeugd '87. Psychografische stijlen en levensstijlen van jongeren*. Interview/Burke.
- Sikkema, P. (1989), *Jeugd '89. Levensstijlen en psychografische stijlen van jongeren*. Interview/Burke.
- Simmel, G. (1908), *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Tübingen.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1978), *Sociaal en cultureel rapport 1978*. 's-Gravenhage.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1985), *Jongeren in de jaren tachtig. Een beschrijvende studie naar maatschappelijke kenmerken en denkbelden van jongeren*. Rijswijk.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1986), *Sociaal en cultureel rapport 1986*. 's-Gravenhage.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1992), *Sociaal en cultureel rapport 1992*. Rijswijk.
- Tippelt, R. (1984), *Jugendforschung in der Bundesrepublik*. Opladen.
- Weber, M. (1976), *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie – Studienausgabe*. Tübingen.
- Yankelovich, D. (1981), *New rules. Searching for self-fulfillment in a world turned upside down*. New York.
- Zeegers, W. (1988), *Andere tijden, andere mensen. 'De sociale representatie van identiteit'*. Amsterdam.
- Zeegers, W. (1991), Individuatie en socialisatie in tijden van modernisering. In: F. Heijting (red.), *Individuatie en socialisatie in tijden van modernisering* (5-21). Amsterdam.
- Zijderveld, A.C. (1983), Subjectivering van de cultuur. *Sociale Wetenschappen* 26 (2), 139-146.